

TÜRKÇE DEYİMLERDE TÜRK VE SLAV KÜLTÜRÜ ETKİLEŞİMLERİNİN İZLERİ

ON THE TRACES OF TURKISH AND SLAV CULTURE INTERACTIONS IN TURKISH IDIOMS

Abstract

The geographical proximity of the Turks and Slavs from the ancient times to the present day has left a deep impression on the social life and cultural existence of both nations. It is especially difficult to find another nation whose interaction with the Slavic cultures as well as Tatar and Bashkir Turks is old and rooted. This is seen from the proverbs and idioms of the Tatars and Bashkirs, and the part with food culture has noteworthy features. Semantical aspects of sentence analysis are evaluated because of the fact that the idioms in the paper are coming to the table.

Key words

Turks, Slavs, Proverbs, Tatar-Bashkir Turkic, Kipchak Turks, Anatolia.

Қысқаша Мазмұндама

Түрік славян мәдени байланыстарының қайнар көзі өте ерте дәуірден басталады. Ірі географиялық аралда көршілес өмір сүруі олардың әлеуметтік өмірлері мен тұрмысына дейін әсер еткен. Әсіресе орыс-славяндармен түріктердің, оның ішінде қыпшақтардың солтүстік өңірлік халықтары - татар мен башқұрттардың ғасырларға созылған қарым-қаынасы тілдеріне әсер етпей қалмаған. Мақалада осындай мәдени қарам-қатынастың тілде, мақал мәтелдерде көрініс тапқан үлгілерінен мысал берледі.

Тірек Сөздер

Түріктер, Славяндар, Татар – Башқұрт Тілдері, Қыпшақ Тілі, Анатолия.

Dünyanın dört bir köşesinde yaşamlarını sürdüren Türkler, topraklarının geniş olduğu kadar çok derin ve büyük kültürel mirasa da sahiptirler. Sert iklimi bir yana uçsuz bucaksız orman çölüyle kaplı Sibiryaya; kozmopolit Yakın Doğu ve Hindistan; rengarenk Akdeniz sahilleriyle kuru kuruya Batı Çin çölleri; hep Türklerin yaşadıkları, atalarının at koşturduğu diyarlar sayılır.

Bunların arasında geniş Türk topraklarının kuzey-batı ucunu temsil edenler – Tatar ve Başkurt Türkleridir. Kıpçakların İslav kültürüyle yakından temasa geçen bir kolu olma özeliğini taşıyan bu toplum dilleri ve kültürleriyle özel konuma sahiptirler.

Bu Türk boylarının sert iklim şartları altında yaşamaları, sosyal hayatla ekonomik durumları kendilerine has özelliklere sahip olmaları konumuza değişik yönden renk katar, dilsel malzemeler içerisinde zengin verilere sahip olduğu sayılan deyimler üzerine durmamızda asıl kaynağımız olacaktır. Atasözleriyle deyimler “değişmesi yada değiştirilmesi zor dil malzemeleri”dir” ki, asırlarca uzayan tarih derinliğine rahatça dalar, günümüz şartları altında değerlendirmemize haklı olarak en güzel yardımcımız arasından yer almaktadır. Benzeri durumları günümüz Rus dilbilimi “ekstralenguyistik faktörler” şeklinde adlandırır ki, Türkiye Türkçesinde de “dil dışı sebepler” deyimiyle karşılanabilir. Türkoloji terminolojisinde “Türkçenin Kuzey Grubu” yada “Kıpçak kolu” olarak bilinen Türkçe, kendi içerisinde “Kıpçakçanın Kuzey Kolu” ve “Kıpçakçanın Güney Kolu” şeklinde iki ana kola da ayrılır. “Kıpçakçanın Kuzey Kolu’nu” Tatar ve Başkurt Türkçeleri, “Güney Kolu’nu” da Nogay, Karaçay–Balkar ve Kumuk Türkçeleri temsil eder. Tatar ve Başkurt Türkçesinin tarihi gelişimi sürecince Slav ve Fin–Ugor kökenli kültürün izlerini görebiliyorsak, Karaçay–Balkar, Nogay ve Kumuk Türkçelerinden Slav ve Kafkasya kökenli kültürlerin izlerine rastlarız. Bu etkileşimlerin arasında tabii olarak yemek kültürü özel konumunu korumaktadır. Buna iklim özelliklerini eklersek konu değişikliği başka bir boyutlardan ortaya çıktığını fark ederiz. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde Slavlar, onların arasındaki en kalabalık olan Ruslar ki, Türk ve diğer millet ve topluluklar kültürünü de etkisi altına almış, kendi kültürü de o kadar etkilenmiştir. Benzeri durum ırk ve soyuna bakmaksızın bütün milletlere ortak olan bir “dünyaca standart” diyebileceğimiz bir haldir. Yemek kültürü Orta Asya Türklerinde daha çok sığır, koyun, at etleri ve süt mamulleriyle ilgili ise, Tatar ve Başkurt Türklerinde bitkisel ve bahçe ürünleri ağırlık kazanır. Bundan dolayı Türklerin her iki grubunu kıyaslaştırdınca meyve ve sebze ürünleri adlandırmaları Orta Asya Kıpçak dillerinde nispeten az ise, Kuzey Kıpçaklarının dillerinde daha kalabalıktır

Mesela, Orta Asya Kıpçaklarının (örneğin, Kazakların) dillerinde geçen **beşmagan şalkan** - *beceriksiz kimse*; **pajegen çalkan** - *ıslanmış kuş*; **keran tormodan tatlı bolmas** - *acırganın tatı kara turptan daha lezzetli değildir*; **kaja kabastaga üç** - *keçi daha çok* şeklindeki kullanılan balık ve balık ürünleri, kuş ve kuşlarla alakalı yemek türleri adlandırmaları Tatar ve Başkurtlarda daha fazladır. Başkurt Türkçesindeki *lahanayı sever* şeklindeki deyim de buna bir örnektir. Kazakçada ise bu tip deyimler normal konuşma, yani balığa doğru işaret etme anlamını taşır: **balık basın şirydi** - *beceriksiz işi beceriksiz kimse yapar, beceriksiz olan kötü çalışır*. Örnek deyimlerden gördüğümüz gibi Kazaklarda “balık” kelimesi mutfak kültürünün bir parçası halini alamamışsa, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde değişik anlam niteliğindedir. Başkurt Türkçesindeki: **nese saynahan de ber balık bası** deyimi “hiç değişmemiş, zaten olduğu gibi; eskisi gibi” anlamında ise; Tatar Türkçesindeki: **ber balık basın çaynau** “herhangi bir şeyi bıktırıcısına tekrarlayıp durmak” anlamında kullanılır.

Kuzey–batı Türklerinden bal ve bal ürünleriyle ilgili deyimlere de rastlarız. Karaçay–Balkar, Tatar, Başkurt ve Nogay Türklerinde bal arısını yetiştirme ve bal üretimi mutfak kültürlerinde önemli yer alır. Örneğin, Nogay Türkçesindeki **bal da may bolu** şeklindeki deyim “tatlı tatlı yaşamak, kardeşçe yardımlarda bulunmak” anlamında ise; Karaçay–Balkar Türkçesindeki **bal tatdırıp** deyimi *herhangi bir işi tatlı tatlı yerine getirme, çalışmasını güzel bir şekilde tamamlama*;

askerçile “Katyuşa’yı” bal tatdırıp jırlay edile deymi de *askerler (erler) “Katyuşa” şarkısını bal gibi tatlı tatlı söylediler* anlamındadır¹.

Bahçecilik ve tarla kültürleri daha eskiye dayanan Tatar ve Başkurt Türklerinde kaz, tavuk ve ördek gibi evcil kuşlarla ilgili deyimler kayda değer kalabalık sayılır. Tatar Türkçesindeki **tavık mye eçken** - *tavuk beyinini içmiş kimse – tavuk beyinli, aptal*; **tavık baş** - *tavuk başlı – geri zekalı*; **tavık mye aşagan** - *tavuk beyinin alan – sanki başına tavuk çekmiş, düşünme kapasitesi tavuk beyini kadardır*; **tavık hatere** - *zekası tavuk gibidir, hatırası tavuk kadardır* şeklindeki deyimler buna bir örnek olabilir. **Tavık yürek** - *korkak*; **tavık atlap çıgarlık** - *taviğin sesi duyulduğu kadar yer, yakın yer*; **tavıklar külerlik** - *ancak tavuklar güler, gülecek kadar iş değildir*; **tavık çuvlap betergesiz** *tavuk kadar gürültü ses yapan, kalabalık, çok fazla*, **kükay sala almagan tavık işkelle** - *ses çıkartmayan tavuk kadar şaşırma, şaşıra kalmak, hayretle izlemek* v.b. Tatar Türkçesi deyimlerinde kaz ve ördek kelimeleri de sıkça rastlanır. Göçebe hayata has büyük ve küçük baş hayvanların yanı sıra evcil kuşları adlandırmaları da mutfak kültürüyle kaynaşmış, kalıplaşmış kelimeler ve deyimler üretmede aktif rol üstlenmeye başlamıştır: **ördek birep kaz algan** - *kârı sahtekarca yapan, bencil*. Aynı şekilde **kazın birep kadalgan** - *sanki kazını bırakmış gibi ısrar ediyor* deyimini söyleyebiliriz. **ürdek oçuru** - *yerli yersiz fazla konuşma, gevezelik yapma*; **ürdek telen aşagan** - *apuk sapuk, yarım yamalak, güzel olmayan, biçimsiz* deyimini ise yeri ve anlam seyrine göre **şıksız ördek balası** - *ördeğin çirkin yavrusu* deymiyle beraber kullanırlar.

Tarakan (böcek) kelimesi Kazak Türkçesi deyimlerinde hiç rastlanmaz. Bunu da “göçebe hayat” ve “yerleşik hayat” tarzı çizelgesinde değerlendirince böceğin bir “yerleşik hayat” yani şehir hayatına has varlık olduğunu söyleyebiliriz. Devri Çarlık Rusya’sı sanayileşme politikasını yürütürken sıradan Rus vatandaşı köy, kasaba şekli yaşam tarzlarından uzaklaşarak “şehir yaşamı” kültürüyle baş başadır. Bu gelişme Rusya sanayileşmesinin tam ortasında bulunan Tatar ve Başkurt Türklerinin sosyal yaşamlarını derinden etkilemiş, kalabalık yaşamla şehirleşme kültürünün izleri sokak konuşmalarıyla deyimlerinde geçer olmuştur. Benzeri sosyal gelişmeler neticesi olarak Başkurt Türkçesindeki **aşka tarakan bulıp töşü** - *davet edilmeyen misafir, beklenmedik birisi* deymiyle Tatar Türkçesindeki **kara tarakan bulu** yani *böcek kadar siyah olma, “üçüncü kimse” fazladır, davet edilmeyen kimse* deyimini örnek verebiliriz.

Arazi özellikleri, coğrafi yakınlıkla komşu halde yaşamının getirdiği birtakım sosyal şartlar hem Ruslar hem de Türklerin karşılıklı ilişkilerde bulunmalarını zorunlu hale getirmiştir. İnanç ve diğer kültürel ilişkiler her iki halkın dillerine yansımış, İslam ve Hristiyan kültürü ilişkilerinin deyimlerde yer almaları, tabii olarak iki taraflı, yani karşılıklı olmuştur. Rusçadaki Türkçe kökenli kişi adlarıyla silah adlandırmaları, Rus batıl inançlarındaki Eski Türk Şamanizm’in izleri gibi olaylar Türk kültürü etkisinin eskilere dayandığını kanıtlamaktadır. Ama benzeri sosyal ilişkiler tabii olarak en yakın komşuları üzerinden geçer, bu bağlamda Tatar ve Başkurtların üstlendiği roller kayda değerdir. Devri Rus yönetimi tarafından Ortodoks Hristiyan dinine bağımlı kılınan Tatar Türklerinin “Kryaşen Tatarları” olarak bilinen küçük bir boyu **bahetle yoldoz astında tугan** - *uğurlu yıldız ışığında doğan*; **Raştuada ber kürek kar birmes** - *Noel*

¹ Laypanova Z.A. Strukturno semantiçeskye osobennosti frazeologičeskih edinints somantiçeskim komponentom v karaçaevo-balkarskom yazıkev sopostavlenii s russkim yazıkom. Dissertatsya k.f.n. Karaçaevo – 2007 y.

Bayramında bile bir kürek kar vermez, cimri derler ki, bahis konusu karşılıklı ilişkilerin örneği sayılır².

Karaçay-Balkar ve Kumuk Türklerinde Eski Türk kültürü devrine kadar uzanan Şamanizm izleriyle nispeten yeni devreler dönemi sayılan Kafkasya kültürü etkisini görürüz. *Taşı uğurlu sayma* hatta *taşa tapınma* gibi örf-adetlerle bağlı batıl inançların devamını Karaçay-Balkar Türklerinde görür, yörede yerli vatandaşların sıkça ziyarette buldukları ünlü **Nalat Taşı'nı** (Şeref Taşı) vardır. Halk inancına göre kötülük yapan yada utanç verici girişimlerde bulunan kimseleri cezalandırmak için bu taşla bağlar, toplu halde ortasına alırlar ve yüzlerine tükürerek yada başka bir benzeri işlemlerde bulunarak "cezasını verirler". Karaçay-Balkar Türkçesindeki **sabırlığı taşa bağlanan "sabırlı"** - *gerçek sabırlı olan "taşa bağlanan'dır"* deyimini batıl inancın etkisi üzerinden ortaya çıkan ve eğitici nitelikte olan bir deyiştir. Ama, günümüzde bu ritüel yok denecek kadar az yada hiç yapılmıyorsa da bile toplum arasında ve halk eğitiminde yaşamını sürdürmektedir³. Batıl inançlarla ilgili olan **kıçırusu taş** - *konusan, bağırın taş* deyimini de konu bakımından aynıdır. Yöredeki yerli yaşlıların dediklerine göre eski zamanlarda köylerinin hemen yanındaki tepede bir büyük taş bulunuyormuş. Köy sakinlerini toplamak amacıyla gür sesli birisi o taşla çıkar ve bağıra bağıra seslenirmiş. İlgi çekici yönü de aynı yerleşim biriminde her bir sulâle, hatta her bir ailenin "özel taşı" olur, istediği an ve olup biten yada muhtemel olacak olayın önemine göre gider dua eder, yalvarır, tapınırlarmış. Sıraladığımız görsel ve işitsel halk ritüelleriyle beraber **taşını sığıp kan suurgan** - *taştan su çıkartmak*; **baltası taşka tigen baltası taşla çakan, üzerine düşeni yapamayan** gibi deyimler "kutsal taşların" önemli olduğuna işaret etmektedir. Benzeri halk inançları Tatar ve Başkurt Türklerinde sıkça rastlanır. Örneğin Başkurt Türkçesindeki **taşka ülhaym** - *nazar taşla değişsin*; **taş kazık hımak! taş manlay!** - *zavallı, bedduaya çarpan* deyimleri de taş kelimesinin mitolojik yönüne işaret eder⁴.

Kökleri Fin-Ugor kültürüne kadar uzayan "ayı kültü" etkisiyle ortaya çıkan deyimler Tatar ve Başkurt Türkleri arasında da rastlanır. **İke ayu ber önge sıymıy, ayu mayı hörtöü** - *çalmak, herhangi bir şeyi izin almadan götürmek*. Bu deyimle ilgili fikrini tanınmış Rus Türkoloğu Z.G.Uraksin şu şekilde iletir: "Deyimin meydana gelmesinde ayı toteminin etkisi vardır. Ayı totemi Türklerin arasında yaygındır. Kişiyi ayının yakınlığı, akraba bağının oluşu söylenerek kemikleri, dişleri "kötülüklerden" koruma, nazar değmesine karşı ve çeşitli hastalıklara karşı tedavi amacıyla kullanılır. Kişi vücudunun değişik yerlerine takılır, uğur getireceğine ve kötülüklerden koruyacağına inanılır. Yöre sakinlerinin geleneksel tıbbi taleplerini karşılayan bir ilaç olarak bilinir"⁵

Ayı kemikleriyle yağının hem ilaç hem de uğur getireceğine inanan yerli halk konuyu zamanla daha zenginleştirmiş, manasal bakımından birçok değişik yönden kullanmaya başlarlar: **ayı mayı hörtöü** - *hırsızlığı ayıca yapmak; yersiz kullanılan şaka, birisinin beceriksiz işini şakayla kınama*. Karaçay-Balkar Türkçesindeki **ayunun kulağına ot salganday bolu** - *ayının kulağını yakmış kadar ürkmek, korkutmak*, Kumuk Türkçesindeki **ağaç jargan ayu ebedeysiz** - *odun yaran ayı gibi acayıp, hiç beklenmedik kadar enteresan*, Tatar Türkçesindeki **ayü baş** - *ayı kafa*,

² Etnografya tatarskogo naroda.

³ Mareşova İ.İ. Evolyutsya etniçeskogo soznanya karaçaevo-balkarskogo naroda.

⁴ Hayrullina P.H. Frazologičeskaya kartina mira: ot mirovidenya k miroponimanyyu.

⁵ Uraksin Z.G. Obşnost obrazno-fonovoy i leksiçeskoy osnovy frazeologičeskoy edinitiy altayskih yazıkov. *Sovetskaya tyurkologiya*.

aptal, ayu belak - ayı bilek; kendi gücüne inanan kimse, kuvvetli, gayretli birisi), ayu egarık eget - ayıyı yıkacak kadar kuvvetli, çok güçlü, ayu mae sörtü - sormadan alma, çalma girişiminde bulunma), ayu urnına umıra - ayı kadar yemek yemeye düşkün, doyumsuz, ayu talagan kebek - yaralanmak, ayu kul - eli ağır olan kimse, yumruğu çok kuvvetli, ayunu ültermas borın tiresen tunau - vurulmayan ayının derisini çekmek gibi deyimlerle devam edebiliriz.

Tatar ve Başkurt Türkçesindeki bazı deyimler Rusçadaki aslının moto mot çevriliş niyetindedirler. Örneğin, **ayü hazmate körsatü** - ayı gibi hizmette bulunma, ayı kadar servis yapma; **ayünü da bierge öyratalar** - ayıyı bile dans etmeye öğretir. Karaçay-Balkar Türkçesindeki **ayü akıllı** - akıllı ayı kadardır, çok kaba, *aptal*, **ayü kulağına ot salgan kibik** - ayının kulağına kibrit yakmış gibi, bağırma v.s.

Z.G. Uraksin'e göre; Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki **Andrey kazınası** - *Andrey'in hazinesi, mülkü*, **Andrey abete** - *Andrey efendi, Andrey ağabey* deyimleri özel şahıs isminin deyimleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Çünkü özel isim halindeki "Andrey" kelimesi 18 asır Çarlık Rusya dönemi Ufa içerisinde yaşamış olan ve diğer yerli Rus yöneticilere nispeten "Tatar ve Başkurtlar karşısı olan " Andrey Jiharev adına bir devlet memurunun ismidir. Rivayete göre Andrey devlet memuru olmakla beraber zengin birisidir, sıradan vatandaşları sevmemesiyle, vergi toplarken çok kabaca hareketlerde bulunmasıyla tanınmıştır. Özellikle Başkurt Türklerine yönelik vergilerin yeni türlerini uygulamada "fazlasıyla çalışan" "cimri memurdur"⁶ [2.1991.248]. Benzer sosyal ve kişisel ilişkiler nedeniyle Başkurt Türkçesinde Rusça asıl mağnasıyla aynı şekilde kullanılan kelimelere de rastlarız. Örneğin, **çıkma duruma getirme; indereü/töşereü** kelimeleri Rusçadaki **zakabalyat** fiili yani zor duruma bırakma, zorlu anları yaşatma kelimesinden geçmiştir. Bir enteresan yönü de devri Rusya'nın Altın Ordu devletine vergi ödeme durumunda olan zamana rast gelen 1243-1280 yıllarında ortaya çıkmıştır. Rusya'nın Kuzey-Batı yörelerindeki Rus Kinyasleri Altın Ordu Devletine devri ekonomi şartlarına göre vergiyi fazlasıyla öder, uzun zamandır devam eden işlem yerli Rus sosyal yaşamı etkisiyle Rusça deyimlere yansımış zamanla Tatar ve Başkurtçaya geçmiştir.

Sunduğumuz örnekler dev coğrafyaya yayılmış olan Türkler'in, onların her bir boyu tarih sürecince ve günümüzde yan yana yaşamış olan ve Türk sayılmayan halk, topluluklarla gerileme - gelişme; savaş - barış gibi birbirine çok ters düşen zıt zamanları paylaşma zorunda kalmış, devir devir karşılıklı değişmiş olan kötü ve neşeli anlarını yaşamışlardır. Bu büyük paylaşımın içinden dilleri yakışır derecede kendine has payını alarak hiç durmadan gelişmiş, hep yükseklerden seslenmiştir. Dillerdeki deyimler ise bu gür sesin ancak bir yankısı, kocaman dairenin küçücük bir köşesidir.

⁶ Etnografya tatarskogo naroda. (2004): Kazan. 127 s

Kaynaklar

Etnografya Tatarskogo Naroda (2004). Ed. D.M. Iskhakov. Kazan: Magarif, 127.

Hayrullina P.H. (2008). *Frazologičeskaya Kartina Mira: Ot Mirovidenya k Miropoimanyyu*, Ufa, 1.

Laypanova Z. A. (2007). *Strukturno Semantičeskiye Osobennosti Frazelogičeskih Edinits Somantičeskim Komponentom v Karaçaevo-Balkarskom Yazıkev Sopostavlenii s Russkim Yazıkom*. Dissertatsya k.f.n. Karaçaevo. 12.

Maremşova İ.İ. (2002). *Evolyutsya Etniçeskogo Soznanya Karaçaevo-Balkarskogo Naroda*. Dissertatsya d.i.n. Mahaçkala. 25.

Sulaymanova R.N. (1994). *Doislamskaya Verovanya i Obryady Başkir*. Ufa.

Uraksin Z.G. (1987). *Obşnost Obrazno-Fonovoy i Leksiçesкой Osnovy Frazelogičesкой Edinitsy Altayskih Yazıkov*. *Sovetskya Tyurkologya*. №5. 52 – 54 s.